ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

ГДИЧИНСЬКИЙ Віталій - кандидат юридичних наук, докторант кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Національного авіаційного університету

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-8674-5340

УДК 341:316.3

DOI 10.32782/EP.2023.3.36

Якщо історія міжнародного права загалом певною мірою розкривається українськими і зарубіжними вченими, то специфіці становлення міжнародного правопорядку практично уваги не приділяється. Проте динаміка міжнародно-правових відносин зумовлюють появу таких наукових пошуків і дискусій, тим паче враховуючи існуючі загрози і виклики міжнародному правопорядку універсального і регіонального, наднаціонального вимірів фактично у різні періоди. Тому метою даної статті є розкриття особливостей появи і становлення міжнародного правопорядку, виокремлення знакових етапів і суттєвих особливостей на цих етапах. На цій основі важливо підкреслити певні тенденції й закономірності наступності такої періодизації процесу становлення міжнародного правопорядку, а також висновки для модернізації міжнародного правопорядку в умовах сьогодення.

Зроблено висновки, що становлення міжнародного правопорядку відбувалось з часів давніх цивілізацій до сьогодення, пройшло шлях від нечисленних джерел, суб'єктів, обмеженого кола відносин і фрагментарних уявлень до самостійної комплексної системи універсальних принципів і норм, що регулюють відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, а також потужної міжнародно-правової доктрини. Міжнародний правопорядок зміцнювався з розвитком міжнародного права, через кодифікацію його норм і принципів, прогресивний розвиток, створення і функціонування міжнародних організацій різного рівнів. Тому закономірна типологізація міжнародного правопорядку, його універсалізація та регіоналізація тощо. Виявлені проблеми зумовлюють перспективні напрями подальших наукових досліджень у даній сфері, особливо з огляду на агресію рф вбачаємо своєрідний поштовх до кардинальної модернізації міжнародного правопорядку, невідкладного удосконалення засад і складових, механізмів взаємодії з національними і наднаціональними правопорядками.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародний правопорядок, jus gentium, Вестфальський мир, міжнародні договори, суверенітет держав, принципи міжнародного права, співробітництво, глобалізація

Вступ

У сучасній міжнародно-правовій доктрині, як і теоретико-правовій та історико-правовій думці, наразі недостатньо уваги приділяється історичному розвитку, еволюції та знаковим етапам становлення фундаментальних правових категорій, державно-правових і міжнародно-правових явищ. На наше переконання, до таких належить міжнародний правопорядок, світовий правовий порядок, глобальний правовий порядок, інтеграційний правовий порядок та інші його виміри.

Загальновідомо, що людській цивілізації притаманна певні циклічність і закономірності, взаємозумовленість певних послідовних історичних етапів, що зумовлює потребу і доцільність належного вивчення процесів становлення міжнародного правопорядку, врахування позитивних здобутків

і негативних уроків. Наприклад, на кожному із знакових етапів формування і функціонування даного інституту спостерігалась поява певних загроз і викликів, об'єктно-суб'єктних характеристик, правової основи та інституційного механізму забезпечення, що знаходили своє відображення, наслідки у наступних етапах, іноді набували системності й прогнозованості. Тобто врахування власного та іншого позитивного й негативного досвіду дозволяє, наприклад, уникнути значних проблем, загроз міжнародно-правового розвитку, у т.ч. війни чи іншого збройного конфлікту, припиненню існування міжнародної організації чи іншого суб'єкта, сприяти відновленню порушеного міжнародного правопорядку тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Прикметно, що історія міжнародного права стала предметом наукового пошуку небагатьох українських і зарубіжних учених. Відзначимо, зокрема, значний інтерес до окремих питань теорії та історії становлення і розвитку міжнародного права загалом, окремих його інститутів та галузей, джерел міжнародного права і т.д. таких дослідників: В. Акуленко, І. Білас, М. Буроменський, В. Буткевич., О. Буткевич, А. Василенко, Я. Жукорська, О. Задорожній, В. Денисов, Н. Камінська, І. Лукашук, К. Савчук, Т. Сироїд та ін.

Безумовно, історія міжнародного права, як і динаміка міжнародно-правових досліджень демонструє іноді зміну пріоритетів їх розвитку, проте все ж таки є чимало основоположних феноменів, вивчення яких залишається фрагментарним або ситуативним. Тому в рамках даного дослідження слід виокремити специфіку історії міжнародного правопорядку, грунтуючись на науковому доробку згаданих та інших авторів.

Отже, **мета статті** полягає у розкритті особливостей появи і становлення міжнародного правопорядку, виокремлення знакових етапів і суттєвих особливостей на цих етапах. У результаті важливо підкреслити певні тенденції й закономірності наступності такої періодизації процесу становлення міжнародного правопорядку, а також висновки для модернізації міжнародного правопорядку в умовах сьогодення.

Дана мета і завдання дослідження передбачають доцільність використання багатогранного *методологічного інструментарію*, що включає загальнонаукові й спеціальноюридичні методи, насамперед, діалектичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системний, синергетичний, праксеологічний та інші методи.

Виклад основного матеріалу

Як запевняють дослідники, правопорядок є багаторівневим поняттям, яке формується під впливом різних процесів (соціальних, юридичних, моральних, економічних, політичних). Він існує об'єктивно в дійсності з усіма актами правомірної і протиправної поведінки, його можна охарактеризувати як незалежну модель, коли досягнення такого стану суспільних відносин є необхідною суспільно корисною метою, згідно якої держава гарантує реалізацію і захист суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків учасників правовідносин. Погоджуємось, що правопорядок втілює соціальні та загальнодержавні аспекти, тому його слід розглядати одночасно в контексті соціокультурної та нормативної парадигми. [1, с. 5, 524]

На наш погляд, якщо йдеться про міжнародний правопорядок, то слід додати втілення, поряд з соціальними та загальнодержавними аспектами, ще міжнародні різних масштабів – універсального або світового, регіонального, транскордонного, інтегративного тощо.

Звісно витоки і передумови появи, тенденції розвитку цих різновидів правопорядків мають багато спільного і водночас відмінного. Це зумовлює зосередження нашої уваги на ключових віхах історії міжнародного права, відповідно міжнародного правопорядку.

О. Буткевич підкреслює, що оскільки саме у попередні історичні періоди в міжнародній практиці держав зароджувались, проходили своє становлення і набували ефективності відомі сучасному міжнародного праву норми, інститути та галузі, то історія цього права є тією галуззю його загаль-

ної теорії, яка допомагає дослідити сутність цього права, а відтак – і дати практичну відповідь на його сучасні виклики та передбачити напрями його розвитку. [2, с.7]

Складно заперечити І. Лукашуку у тому, що галузь досліджень історії міжнародного права й досі лишається слабким місцем міжнародно-правової науки, суперечки стосуються навіть часу виникнення міжнародного права. [3]

Так, витоки міжнародного права пов'язують з давніми цивілізаціями Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Хоч у той час не існувало розвиненої системи міждержавних відносин, на зразок сучасної, античні мислителі обґрунтовували концептуальні основи тих явищ, що згодом стали міжнародним правом, міжнародним правопорядком. Так, Стародавня Греція вважається колискою перших уявлень про міжнародний правопорядок, адже греки усвідомлювали необхідність певних правил, які регулювали б відносини між полісами (містами-державами). Видатні давньогрецькі філософи (Фукідід, Платон, Арістотель) привертають увагу до питань справедливості у війні, законів війни, визначали певні універсальні принципи, що сприяти б мирному співіснуванню між містами-державами, досягнення справедливого миру.

У Стародавньому Римі поняття «міжнародного права» набуло подальшого розвитку як *jus gentium* – «право народів», авторами концепції якого були римські юристи (Гай, Ульпіан та Павло). На їх переконання, jus gentium – система норм, що регулювали відносини між римлянами та іноземцями, базуючись на принципах природного права та загальноприйнятих звичаях різних народів.[4] Не дивлячись з погляду сучасності на певну обмеженість античних грецьких та римських концепцій міжнародного права, вони все ж таки заклали базу для подальшого розвитку цієї галузі права у наступні епохи. Їх внесок вбачається важливим для упорядкованості та справедливості у взаєминах між народами, що становить основу міжнародного правопорядку.

Очевидний вплив християнства, його ідей і учень на розвитку міжнародного права в часи Середньовіччя. на існуючі правові концепції, регулювання відносин між державами (народами). На шляху аргументації теорій рівноправності держав відстоювались рівність усіх людей перед Богом, незалежно від походження чи статусу; права на самооборону, недоторканності кордонів, поваги суверенітету інших держав, недоторканності духовних осіб і посланців Церкви, що згодом трансформувалися у концепції дипломатичних привілеїв та імунітетів; формування понять загального блага та спільних цінностей людства, припинення війни і встановлення стабільного миру і т.д., слід відзначити, що вони стали базовими для розвитку міжнародного права на інших історичних етапах, його основних принципів, міжнародного правопорядку. Наприклад, знаходимо відображення багатьох з цих ідей у напрацюваннях Оноре Жантілле, Бартоломео де лас Касаса, Франсіско де Вітторії, Франсіско Суареса та Гуго Гроція.

У їх засадничих позиціях, ранніх концепціях, наприклад, відстоювались необхідність поваги прав цивільного населення під час війни, захист священних місць, заперечення застосування надмірного насильства та знищення майна противника, що не було сумісним з досягненням військових цілей, гуманного ставлення до учасників війни та мирного населення, засуджували геноцид, рабство та інші злочини проти людяності. [5-6]

Актуальна у 17 ст., а також у наступні етапи становлення міжнародного правопорядку і міжнародного права загалом, робота «Про право війни та миру» (1625) нідерландського юриста і філософа Гуго Гроція стала доленосною для міжнародно-правової науки. Тут узагальнено тогочасні концепції природного права та jus gentium (права народів), на цій підставі обґрунтовано ідею універсального міжнародного права, заснованого на принципах природного розуму, що спрямовано на регулювання відносин між державами. Звернення уваги на теорії суверенітету держав дозволило акцентувати на рівноправності держав як суб'єктів міжнародного права, на принципах невтручання у внутрішні справи інших держав, поваги до їх суверенітету. У згаданій ґрунтовній праці автор не оминув принципів справед-

ливої війни, наявності її законних підстав, оголошення війни законною владою та дотриманням пропорційності під час ведення воєнних дій, гуманного ставлення до ворога, прав цивільного населення та військовополонених під час війни; дипломатичних привілеїв й імунітетів, права на самооборону, принципів територіального верховенства держав. [6-7]

Це своєрідний поштовх у розвитку міжнародно-правової думки, системи міжнародного права, його кодифікації у наступні періоди. Вбачається, що ідеї Гуго Гроція сприяли становленню загального міжнародного правопорядку, міжнародного гуманітарного права, міжнародного морського права, дипломатичного права, права збройних конфліктів та інших галузей міжнародного права.

Інша праця, яку слід підкреслити у рамках даного дослідження, – Єремії Бентама «Вступ до принципів моралі і правопорядку» (1780), де з-поміж багатьох інших, відзначено концептуальну природу даних явищ, продовжуючи наукові погляди Ф. Вітторіа та інших юристів, трансформацію «Jus inter gentes» (Право між народами), визначив зв'язок трьох правових систем: 1) муніципального права (Municipal Law) як право самоврядних місцевих громад; 2) національного права (National Law) переважно як загального права вищих королівських судів; 3) міжнародного права (International Law) – як права, що регулює відносини між націями. Бентам був прихильником демократичних цінностей, юридичного позитивізму, комплексно підходив до концептуалізації міжнародного права і міжнародного правопорядку. [8]

Повертаючись до знакових історичних моментів, що вплинули на динаміку останнього, доречно згадати Вестфальський мир (трактат) 1648 року за результатами Тридцятилітньої війни. Він заклав основи суверенітету держав і принципу невтручання у внутрішні справи, врегулювання територіальних спорів, вирішення релігійних питань і встановлення миру. Дослідники зазначають про унікальність норм Вестфальського миру як джерела, що містить як норми міжнародного права (Мюнстерський договір і Оснабрюцький договір), так і норми конституційного права Священної Римської Імперії; його значення для подальшої руйнації імперської моделі. Власне імперська модель органічно відкидає принцип суверенної рівності сторін у міжнародних відносинах, тому міжнародні відносини, як і міжнародний правопорядок, можуть існувати лише у другій моделі, уникаючи конфлікту імперської системи і системи суверенних держав. Вестфальський мир, по суті, став першим міжнародним конгресом з вирішення найважливіших питань, а формат зустрічі одночасно представників багатьох держав пізніше започаткував скликання міжнародних конгресів у Європі XIX та XX століть. [9-10]

Отже, за таких умов відбувається переформатування системи міжнародного права, завершився перехід від класичного міжнародного права до сучасного формату системи міжнародного права. Міжнародний правопорядок набуває якісно нових характеристик, розширюються його зміст і виміри.

Наступні століття динаміки міжнародного правопорядку і міжнародного права супроводжуються впливом ідей гуманізму, лібералізму та прогресивного розвитку. Безумовні зміни зумовлені тривалими війнами, включаючи значну їх кількість у XX ст., а також у XXI ст., створенням міжнародних організацій універсального характеру (починаючи від Ліги Націй у 1919 р., Організації Об'єднаних Націй у 1945 р. та її спеціалізованих установ і т.д.), регіонального характеру на різних континентах. Тобто, XX ст. становить також переломний етап на шляху суттєвої трансформації міжнародного правопорядку, насамперед розширення сфер та обсягів міжнародно-правових відносин, об'єктно-суб'єктного складу, кардинальною зміною інституту міжнародної правосуб'єктності та загалом усієї системи міжнародного права, його джерел, принципів та механізмів реалізації тощо.

Спостерігається виокремлення з відповідним концептуальним обґрунтуванням і міжнародно-правовим забезпеченням окремих спеціальних міжнародних правопорядків. Наприклад, новий міжнародний

економічний порядок – концепція ООН, що виникла з ініціативи країн, що розвиваються, для подолання колоніального минулого в їх економіці, чому мала сприяти перебудова всієї системи міжнародних економічних відносин з метою сприяння встановленню нового міжнародного економічного порядку, заснованого на справедливості, суверенній рівноправності, взаємозалежності, спільності інтересів і співробітництві між усіма державами, незалежно від їх економічних і соціальних систем. Його підвалини було закладено Декларацією і Програмою дій про встановлення нового міжнародного економічного порядку, Хартією економічних прав і обов'язків держав 1974 р. (ГА ООН) [7; 12-13].

В умовах сьогоденні закономірним є виокремлення міжнародного фінансового правопорядку, міжнародного інформаційного правопорядку, міжнародного екологічного правопорядку, міжнародного енергетичного правопорядку, міжнародного інтеграційного правопорядку і т.д. Вони власне можуть бути і частково вже є предметом окремих самостійних наукових пошуків.

Висновки

Як бачимо, становлення міжнародного правопорядку відбувалось з часів давніх цивілізацій до сьогодення, пройшло шлях від нечисленних джерел, суб'єктів, обмеженого кола відносин і фрагментарних уявлень до самостійної комплексної системи універсальних принципів і норм, що регулюють відносини між усіма суб'єктами міжнародного права, а також потужної міжнародно-правової доктрини.

Міжнародний правопорядок зміцнювався з розвитком міжнародного права, через кодифікацію його норм і принципів, прогресивний розвиток, створення і функціонування міжнародних організацій різного рівнів. Тому наразі можна стверджувати про типологізацію міжнародного правопорядку, його універсалізацію та регіоналізацію тощо. Звісно, він не позбавлений недоліків, зокрема, певних суперечностей чи прогалин, постають питання про його ефективність на кожному з пройдених історичних етапів, що фактично можна вважати перспективними напрямами подальших наукових досліджень у даній сфері.

Зрештою, на наше переконання, повномасштабне вторгнення рф в Україну, пандемії, міграційні кризи стали індикаторами реального стану й дієвості не лише системи міжнародної безпеки, а й усього міжнародного правопорядку. Тому вбачаємо це своєрідним поштовхом до його кардинальної модернізації, невідкладного удосконалення засад і складових, механізмів взаємодії з національними і наднаціональними правопорядками.

Література

1. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.

2. Буткевич О.В. Історія міжнародного права: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с

3. Lukashuk I. I. The Law of the International Community. International law on the Eve of the 21st Century : views from the International Law Commission. New York: UN, 1997. P. 51-68.

4. Shaw Malcolm N. International Law (Cambridge University Press) 1986; edition of 2017 URL: https://www.cambridge.org/ua/academic/ subjects/law/public-international-law/international-law-8th-edition

5. Історія міжнародного права / за ред. В.М. Репецького. Київ: Вид. «Знання» КОО, 2012. 672 с.

6. Бурменський М.В. Міжнародне право: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2006. «Гуго Гроцій і школа природного права XVII століття» URL: https://buklib.net/books/21931/

7. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 3. М–Я. Київ : Академ періодика, 2019. 992 с.

8. Jeremy Bentham's. Critical Assessments. URL: https://books.google.com.ua/books?id=iOOm8F5_sBcC&pg=PA608&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

9. Шумський І.К. Значення Вестфальського миру 1648 року в формуванні системи міжнародних відносин. Альманах міжнародного права. Вип. 26. С. 10-18.

10. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. Київ : КНТ, 2010. 280 с.

11. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Міжнародне право : підручник. К. : Знання, 2012. 631 с.

12. Камінська Н. та ін. Міжнародне право: мультимедійний навч. посіб. К.: НАВС, 2016. URL: http:// www.naiau.kiev.ua/books/mg/autors.html

13. Arechaga Jiménez E. State Responsibility for the Nationalization of Foreign-Owned Property in International Law: A Contemporary Perspective / Eds R. Falk, F.V. Kratochwil, S.H. Mendlovitz. Boulder, London, 1985.

14. Вайцеховська О.Р. Міжнародний фінансовий правопорядок: теоретичні засади та сучасний стан розвитку : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2019. 560 с.

15. Камінська Н.В. Демиденко ВО. Сталий енергетичний розвиток: міжнародні, конституційно-правові та доктринальні засади. *Європейські перспективи*. 2023. №3 С. 133-140. Doi 10.32782/EP.2023.3.17

FEATURES OF THE ESTABLISHMENT OF THE INTERNATIONAL LEGAL ORDER

If the history of international law in general is revealed to a certain extent by Ukrainian and foreign scientists, then the specifics of the formation of the international legal order are practically not paid attention to. However, the dynamics of international legal relations cause the emergence of such scientific searches and discussions, especially considering the existing threats and challenges to the international legal order of universal and regional, supranational dimensions in fact in different periods. Therefore, the purpose of this article is to reveal the features of the emergence and formation of the international legal order, to highlight significant stages and essential features at these stages. On this basis, it is important to emphasize certain trends and regularities of the continuity of such periodization of the process of formation of the international legal order, as well as conclusions for the modernization of the international legal order in today's conditions. This goal and task of the research foresee the expediency of using a multifaceted methodological toolkit, which includes general scientific and special legal methods, first of all, dialectical, historical-legal, comparative-legal, systemic, synergistic, praxeological and other methods.

It was concluded that the formation of the international legal order took place from the time of ancient civilizations to the present day, it passed the way from a few sources, subjects, a limited range of relations and fragmented ideas to an independent complex system of universal principles and norms regulating relations between all subjects of international law, as well as powerful international legal doctrine. The international legal order was strengthened with the development of international law, through the codification of its norms and principles, the progressive development, creation and functioning of international organizations of various levels. Therefore, a natural typology of the international legal order, its universalization and regionalization, etc. The identified problems determine promising directions for further scientific research in this area, especially given the aggression of the Russian Federation, we see a kind of impetus to the radical modernization of the international legal order, urgent improvement of the principles and components, mechanisms of interaction with national and supranational legal orders.

Key words: international law, international legal order, jus gentium, Peace of Westphalia, international treaties, sovereignty of states, principles of international law, cooperation, globalization